

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

XORAZM SHEVALARIDA QON-QARINDOSHLIK VA NIKOH QARINDOSHLIGINI IFODALOVCHI TERMINLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Olloyarova Umida Rustam qizi

Osiyo xalqaro universiteti, nazoratchi-pedagog.

e-mail: Ollayorovaumida1@gmail.com

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Xorazm shevalarida qon-qarindoshlik va nikoh orqali yuzaga keladigan qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi terminlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Qarindoshlik terminlari xalqning tarixiy taraqqiyoti, oilaviy munosabatlari, ijtimoiy tuzilishi, urf-odat va an'alarini o'zida aks ettiruvchi muhim etnolingvistik birliklar sifatida baholanadi. Xorazm shevalarida uchraydigan ota, ona, aka, uka, opa, singil, bobo, buvi, amaki, tog'a, xola, amma, jiyan, kuyov, kelin, qaynata, qaynana, qayinaka, qayinuka, quda, qudag'ay singari birliklarning ma'no doirasi, semantik munosabatlari va qo'llanish xususiyatlari yoritiladi. Qon-qarindoshlik va nikoh qarindoshligi terminlarining semantik tasnifi orqali Xorazm shevalarining o'ziga xos jihatlari hamda mazkur birliklarda xalqning oilaviy qadriyatlari va milliy-madaniy dunyoqarashining namoyon bo'lishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Xorazm shevalari, dialektal leksika, qarindoshlik terminlari, qon-qarindoshlik, nikoh qarindoshligi, leksik-semantik tahlil, etnolingvistika, lingvomadaniyat, oila, milliy qadriyat.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ КРОВНОЕ И БРАЧНОЕ РОДСТВО В ХОРЕЗМСКИХ ГОВОРАХ

Оллойарова Умида Рустам кизи

Азиатский международный университет, педагог-контролёр.

Аннотация.

В статье анализируются лексико-семантические особенности терминов, обозначающих кровное родство и родственные отношения, возникающие посредством брака, в хорезмских диалектах узбекского языка. Термины родства рассматриваются как важные этнолингвистические единицы, отражающие историческое развитие народа, семейные отношения, социальную структуру, обычаи и традиции. Раскрываются семантический объём, смысловые отношения и особенности употребления таких единиц, встречающихся в хорезмских диалектах, как ota, ona, aka, uka, opa, singil, bobo, buvi, amaki, tog'a, xola, amma, jiyan, kuyov, kelin, qaynata, qaynana, qayinaka, qayinuka, quda, qudag'ay. На основе семантической классификации терминов кровного родства и родства по браку выявляются специфические особенности хорезмских диалектов, а также обосновывается отражение в данных единицах семейных ценностей и национально-культурного мировоззрения народа.

Ключевые слова: хорезмские диалекты, диалектная лексика, термины родства, кровное родство, родство по браку, лексико-семантический анализ, этнолингвистика, лингвокультурология, семья, национальные ценности.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF TERMS DENOTING CONSANGUINEOUS AND MARITAL KINSHIP IN KHOREZM DIALECTS

Olloyarova Umida Rustam qizi

Asia International University, Supervising Educator.

Abstract.

This article analyzes the lexical-semantic features of terms denoting blood relationships and kinship ties established through marriage in the Khorezm dialects of Uzbek. Kinship terms are regarded as important ethnolinguistic units that reflect the historical development, family relationships, social structure, customs, and traditions of a people. The study examines the semantic scope, semantic relationships, and usage characteristics of such lexical units found in the Khorezm dialects as ota, ona, aka, uka, opa, singil, bobo, buvi, amaki, tog'a, xola, amma, jiyan, kuyov, kelin, qaynata, qaynana, qayinaka, qayinuka, quda, and qudag'ay. Through the semantic classification of terms denoting blood kinship and kinship by marriage, the study identifies the distinctive features of the Khorezm dialects and demonstrates how these linguistic units reflect the

family values and national-cultural worldview of the people.

Keywords: Khorezm dialects, dialectal vocabulary, kinship terms, blood kinship, kinship by marriage, lexical-semantic analysis, ethnolinguistics, linguoculture, family, national values.

Kirish. Til xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy tajribasi va milliy-madaniy dunyoqarashini o'zida mujassamlashtiruvchi murakkab hodisadir. Tilning lug'at tarkibida shunday leksik qatlamlar mavjudki, ular xalqning turmush tarzi va ijtimoiy munosabatlari bilan bevosita bog'liq holda shakllangan. Ana shunday qadimiy va barqaror leksik-semantik guruhlardan biri qarindoshlik terminlaridir.

Qarindoshlik terminlari shaxslar o'rtasidagi biologik, nasabiy, nikohiy va ijtimoiy aloqalarni nomlash bilan cheklanmaydi. Ular jamiyatning oila haqidagi tasavvurlari, avlodlar o'rtasidagi munosabat, katta-kichiklik mezonlari, hurmat kategoriyasi, oiladagi ijtimoiy mavqe hamda xalqning milliy qadriyatlarini ham ifodalaydi. Shu jihatdan qarindoshlik nomlarini dialektologik va leksik-semantik jihatdan o'rganish til tarixini xalqning etnomadaniy tarixi bilan bog'liq holda tadqiq etish imkonini beradi.

Xorazm hududi o'zining qadimiy tarixi, etnik tarkibi, madaniy muhiti hamda o'ziga xos til xususiyatlari bilan ajralib turadi. Xorazm shevalarining leksik tarkibida qadimgi turkiy til elementlari bilan bir qatorda hududning uzoq tarixiy-lisoniy taraqqiyoti natijasida shakllangan ko'plab dialektal birliklar saqlanib qolgan. Ayniqsa, oila va qarindoshlik bilan bog'liq nomlarda tilning konservativ xususiyati yaqqol namoyon bo'ladi.

Qarindoshlik terminlarini shartli ravishda ikki asosiy guruhga ajratish mumkin: qon-qarindoshlikni ifodalovchi birliklar va nikoh natijasida vujudga keladigan qarindoshlikni ifodalovchi birliklar. Ushbu ikki guruh Xorazm shevalarining oilaviy-maishiy leksikasida muhim o'rin egallaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi Xorazm shevalarida qon-qarindoshlik va nikoh qarindoshligini ifodalovchi terminlarni leksik-semantik jihatdan guruhlash, ularning semantik xususiyatlarini aniqlash hamda ushbu birliklarda aks etgan milliy-madaniy mazmunni yoritishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbek tilshunosligida shevalar leksikasi, dialektal birliklarning tarixiy taraqqiyoti va hududiy xususiyatlarini o'rganish bo'yicha salmoqli tadqiqotlar olib borilgan. O'zbek dialektologiyasi rivojida V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, F. Abdullayev, A. Ishayev kabi olimlarning ilmiy izlanishlari muhim o'rin tutadi. Mazkur tadqiqotlarda o'zbek shevalarining fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari, ularning tasnifi hamda adabiy til bilan munosabati keng tahlil qilingan.

Xususan, Xorazm shevalarini o'rganishda F. Abdullayevning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Xorazm shevalarining fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari hududning tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda shakllanganligi dialektologik tadqiqotlarda qayd etiladi.

Qarindoshlik terminologiyasining o'ziga xos xususiyati uning tilning qadimiy leksik qatlamiga mansubligidadir. *Ota, ona, aka, ini, singil, o'g'il, qiz* singari qator birliklarning tarixiy ildizlari qadimgi turkiy yozma manbalar va turkiy tillar materiallarida kuzatiladi. Bu esa qarindoshlik terminlarini sinxron holatdagina emas, balki tarixiy-qiyosiy aspektida ham tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot jarayonida tavsifiy, leksik-semantik, komponent tahlil, qiyosiy-tarixiy va etnolingvistik metodlardan foydalanildi. Leksik-semantik tahlil asosida qarindoshlik terminlari ma'no guruhlariga ajratildi. Komponent tahlil yordamida terminlarning "avlod", "jins", "katta-kichiklik", "ota tomoni", "ona tomoni", "nikoh orqali bog'lanish" kabi semantik belgilariga e'tibor qaratildi. Etnolingvistik yondashuv esa mazkur terminlarning oilaviy urf-odatlar va xalqning an'anaviy dunyoqarashi bilan bog'liqligini izohlash imkonini beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qon-qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tasnifi. Qon-qarindoshlik biologik va nasabiy jihatdan bir ajdodga bog'langan shaxslar o'rtasidagi munosabatni anglatadi. Xorazm shevalaridagi ushbu qatlamni bir necha semantik guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhni to'g'ri avlod munosabatini bildiruvchi terminlar tashkil etadi. Bular *ota, ona, bobo, buvi, o'g'il, qiz, nevara* kabi birliklardir. Mazkur leksemalar avlodlar o'rtasidagi vertikal qarindoshlik munosabatini anglatadi:

Bunday tizimda har bir termin shaxsning genealogik zanjirdagi o'rnini belgilaydi. Shu sababli qarindoshlik terminlarining semantik tuzilishida "avlod darajasi" asosiy differensial belgilardan biridir.

Ikkinchi guruh yon qarindoshlik munosabatini anglatuvchi *aka, uka, opa, singil* terminlaridan tashkil topadi. Bu birliklarda jins va yosh semalari bir vaqtda qatnashadi. Masalan, *aka* leksemasida "erkak jinsiga mansub" va "so'zlovchidan katta" semalari mavjud bo'lsa, *uka* terminida "erkak jinsiga mansub" hamda "so'zlovchidan kichik" belgilari mavjud. Xuddi shuningdek, *opa* va *singil* terminlarida ayol jinsi bilan birga yoshga asoslangan semantik farqlanish kuzatiladi.

Bu holat o'zbek qarindoshlik terminologiyasining muhim xususiyatlaridan biri — qarindoshning faqat biologik munosabatini emas, uning yosh iyerarxiyasidagi o'rnini ham ifodalashini ko'rsatadi.

Uchinchi guruh ota va ona tomondan bo'lgan qarindoshlarni ifodalovchi terminlardir. *Amaki, amma* birliklari ota tomondan, *tog'a, xola* birliklari esa ona tomondan qarindoshlikni anglatadi. Mazkur terminlar qarindoshlik tizimida nasab yo'nalishining differensiallashganligini ko'rsatadi.

Qarindoshlik turi	Erkak jinsidagi termin	Ayol jinsidagi termin
Ota tomondan	amaki	amma
Ona tomondan	tog'a	xola
Bir avlod doirasida, katta	aka	opa
Bir avlod doirasida, kichik	uka	singil

Bunday leksik differentsiatsiya xalqning an'anaviy oila tuzilishida qarindoshlik aloqalarining aniq belgilanishiga ehtiyoj yuqori bo'lganini ko'rsatadi.

Nikoh qarindoshligini ifodalovchi terminlar. Nikoh orqali shakllanadigan qarindoshlik biologik qarindoshlikdan farqli ravishda ijtimoiy-huquqiy va oilaviy munosabat asosida yuzaga keladi. Xorazm shevalarida bu guruhga *kuyov, kelin, qaynata, qaynana, qayinaka, qayinuka, quda, qudag'ay* kabi terminlarni kiritish mumkin.

Kelin va *kuyov* terminlari oila qurish natijasida yangi qarindoshlik tizimiga kirgan shaxsning maqomini ifodalaydi. Bunda terminlarning semantikasi faqat nikoh holatini emas, yangi oiladagi ijtimoiy maqomni ham bildiradi.

Qaynata va *qaynana* terminlari turmush o'rtog'ining ota-onasiga nisbatan qo'llanib, nikoh natijasida hosil bo'lgan vertikal qarindoshlik munosabatini ifodalaydi. *Qayinaka, qayinuka* singari terminlarda esa nikoh munosabati bilan bir qatorda jins va yosh semalari ham qatnashadi.

Quda va *qudag'ay* terminlari o'zbek xalqining oilaviy munosabatlari uchun alohida etnomadaniy ahamiyatga ega. Farzandlarning nikohi orqali ikki oila o'rtasida vujudga kelgan munosabat alohida leksik birliklar bilan nomlanadi. Demak, nikoh qarindoshligi terminologiyasi faqat shaxslararo munosabatni emas, oilalararo ijtimoiy aloqani ham ifodalaydi.

Terminlarning semantik komponentlari. Tahlillar qarindoshlik terminlarini farqlashda bir necha asosiy semantik belgilar faol ekanligini ko'rsatadi:

Semantik belgi	Namuna
Jins	aka – opa; o'g'il – qiz
Yosh	aka – uka; opa – singil
Avlod	bobo – ota – o'g'il – nevara
Nasab yo'nalishi	amaki/amma – tog'a/xola
Qarindoshlik shakli	ota – qaynata
Nikoh orqali bog'lanish	kelin, kuyov, quda

Oiladagi mavqe	qaynata, qaynana, kelin
----------------	-------------------------

Demak, qarindoshlik termini semantik jihatdan ko'p komponentli birlik hisoblanadi. Masalan, *amaki* leksemasi "qarindosh + erkak + ota tomoni + ota bilan bir avlod" semalarini birlashtiradi. *Tog'a* esa "qarindosh + erkak + ona tomoni + ona bilan bir avlod" semalariga ega. Shu nuqtayi nazardan, qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tizimi xalqning qarindoshlikni konseptualashtirish usulini ham ko'rsatadi.

Qarindoshlik terminlarining etnolingvistik xususiyatlari. Xorazm shevalarida qarindoshlik terminlarining ahamiyati faqat nominativ vazifa bilan chegaralanmaydi. Ularning bir qismi murojaat birligi sifatida ham faol qo'llanadi. Qarindoshlik bildiruvchi so'zlarning qarindosh bo'lmagan shaxslarga hurmat, yaqinlik yoki yoshga munosabatni ifodalash maqsadida ko'chirilishi o'zbek nutqiy madaniyatining xarakterli belgilaridan biridir.

Masalan, yoshi katta erkakka *aka*, yoshi katta ayolga *opa* tarzida murojaat qilishda ushbu birliklarning genealogik semasi kuchsizlanib, hurmat va ijtimoiy yaqinlik semasi faollashadi. *Ota, ona, bobo, buvi* kabi terminlar ham ayrim kommunikativ vaziyatlarda biologik qarindoshlik chegarasidan chiqib, ehtirom ifodalovchi murojaat vositasiga aylanishi mumkin. Bu hodisa qarindoshlik terminlarida semantik kengayish jarayoni mavjudligini ko'rsatadi:

qarindoshlik ma'nosi → murojaat ma'nosi → hurmat/yaqinlik ma'nosi.

Qarindoshlik terminlarining bunday pragmatik imkoniyatlari Xorazm shevalari materiallarini lingvomadaniy va etnolingvistik jihatdan o'rganish uchun ham muhimdir.

Qon-qarindoshlik va nikoh qarindoshligining o'zaro munosabati. Tahlil natijasida mazkur ikki leksik-semantik guruh o'rtasida umumiy va farqli jihatlar mavjudligi aniqlandi. Qon-qarindoshlik terminlarida biologik va genealogik munosabat yetakchi semantik belgi bo'lsa, nikoh qarindoshligi terminlarida ijtimoiy-oilaviy aloqa asosiy o'rin egallaydi.

Biroq har ikki guruh uchun jins, yosh, avlod, ijtimoiy mavqe va hurmat kabi semantik belgilar muhimdir. Natijada qarindoshlik terminlari alohida so'zlarning oddiy yig'indisi emas, balki o'zaro semantik munosabatga kirishuvchi yaxlit mikrotizimni hosil qiladi.

Xorazm shevalarida ushbu mikrotizimning saqlanishi hudud aholisining an'anaviy oilaviy munosabatlari, qarindosh-urug'chilik rishtalari va avlodlararo aloqalarining til vositasida davom etayotganini ko'rsatadi.

XULOSA

Xorazm shevalarida qon-qarindoshlik va nikoh qarindoshligini ifodalovchi terminlarni leksik-semantik jihatdan o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, qarindoshlik terminlari Xorazm shevalari lug'at tarkibining tarixiy jihatdan barqaror qatlamlaridan biri bo'lib, ular xalqning oila, nasab va avlod haqidagi tasavvurlarini aks ettiradi.

Ikkinchidan, qon-qarindoshlik terminlari avlod darajasi, jins, yosh va nasab yo'nalishiga ko'ra differensiallashadi. *Ota – ona, aka – uka, opa – singil, amaki – amma, tog'a – xola* kabi munosabatlar qarindoshlik tizimining semantik jihatdan tartibli ekanligini ko'rsatadi.

Uchinchidan, *kelin, kuyov, qaynata, qaynana, qayinaka, qayinuka, quda, qudag'ay* kabi birliklar nikoh orqali shakllangan qarindoshlikning turli darajalarini ifodalaydi va xalqning an'anaviy oilaviy munosabatlari haqida etnomadaniy axborot beradi.

To'rtinchidan, qarindoshlik terminlarining ayrimlari o'zining dastlabki genealogik ma'nosidan tashqari murojaat, hurmat, yaqinlik va ijtimoiy munosabatni ifodalash vazifasini ham bajaradi. Bu esa ularda semantik kengayish va pragmatik funksiyalarning rivojlanganligini ko'rsatadi.

Umuman, Xorazm shevalaridagi qarindoshlik terminlari tilning oddiy nominativ birliklari emas, balki hudud aholisining tarixiy xotirasi, oilaviy munosabatlari, ijtimoiy qadriyatlarini va milliy-madaniy dunyoqarashini saqlovchi muhim etnolingvistik birliklardir. Ularni dala dialektologik materiallari, tarixiy yozma manbalar va boshqa o'zbek shevalari bilan qiyoslash asosida yanada chuqur tadqiq etish Xorazm dialektal leksikasining tarixiy-etnolingvistik manzarasini to'liqroq ochishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev F. Xorazm shevalari. I. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. – Toshkent: Fan, 1961
2. Abdullayev F. Xorazm shevalari. II. Xorazm shevalarining lug'ati. – Toshkent: Fan, 1961.
3. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1980.
4. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 232 b. URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books/3942>
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000. – 599 b. URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books/15540>
6. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk: 3 jildlik / tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960–1963. – I jild: 1960. – 529 b.; II jild: 1961. – 488 b.; III jild: 1963. – 468 b. URL: <https://n.ziyouz.com/kutubxona/durdona-to-plamlar/mahmud-koshg-ariy-devonu-lug-otut-turk-3-jildlik-1960-1963>
7. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildlik / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008. URL: <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/bitmas-xazina> (nashr haqidagi bibliografik ma'lumot).

8. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2009. URL:
<https://www.scribd.com/document/377476318/1sodiqov-Qosimjon-Turkiy-Til-Tarixi>